

SEZIM KONSEPTINIŇ INGLIS HÁM QARAQALPAQ FRAZELOGIYASÍŇDA SÁWLELENIWI

Baymuratova Arzıgúl Perdebay qızı

Innovatsiyalıq texnologiyalar universiteti oqıtıwshısı

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20759731>

Annotatsiya: Bul teziste inglís hám qaraqalpaq tillerinde sezim bildiriwshi frazeologiyalıq birliklerdiń salıstırmalı-semantikalıq hám lingvokulturologiyalıq ózgeshelikleri tallanadı. Izertlewde quwanış, qayǵı, qorqıw, tolqınlanıw hám basqa da emocionallıq jaǵdaylardı bildiretuǵın frazeologizmlerdiń mánis-mazmunı, strukturalıq ózgeshelikleri hám milliy-mádeniy tárepleri sáwlelendiriledi. Sonday-aq, eki tildegi frazeologiyalıq birliklerdiń uqsas hám ayırmashılıq tárepleri anıqlanıp, sezimlerdiń til quralları arqalı sáwleleniw mexanizmleri táriyiplenedi.

Tayanış sózler: frazeologizm, sezim, emociya, salıstırmalı tallaw, semantika, lingvokulturologiya, emocionallıq-ekspressivlik.

Til insan oy-pikiri, mádeniyatı hám ruwxıy dúnyasınıń eń áhmiyetli kórsetiw quralı. İnsannıń sezimleri, keshirmeleri hám emocionallıq qatnasları tildiń hár qıylı qatlamlarında sáwlelense de, olardıń eń ayqın sáwleleniwi frazeologiyalıq birliklerde kórinedi. Frazeologizmler xalıqtıń tariyxıy tájiriybesi, milliy dúnya qarası hám mádeniy qádiriyatların ózinde jámlegen halda, sezimlerdi obrazlı hám tásirsheń túrde bildiriw imkaniyatın beredi.

Sezim mánisin bildiriwshi frazeologiyalıq birlikler hárbir tildiń ózine tán lingvokulturalıq ózgesheliklerin sáwlelendiredi. Sonıń menen birge, hár qıylı tillerdegi frazeologizmlerde ulıwma insaniylik sezimlerdiń anlatılıwında belgili bir uqsaslıqlar da baqlanadı. Ásirese, inglís hám qaraqalpaq tillerindegi frazeologiyalıq birliklerdi salıstırmalı úyreniw usı tiller iyeleriniń emocionallıq kózqarasın, milliy oy-pikiri hám mádeniy qádiriyatların anıqlaw imkaniyatın beredi.

Búgingi kúnde salıstırmalı frazeologiya til biliminiń áhmiyetli baǵdarlarınan biri bolıp tabıladı. Frazeologiyalıq birliklerdi semantikalıq hám lingvokulturologiyalıq jaqtan izertlew tiller aralıq uqsaslıq hám ayırmashılıqlardı anıqlawda úlken áhmiyetke iye. Atap aytqanda, sezimdi bildiriwshi frazeologizmlerdiń salıstırmalı analizi insan sezimleriniń túrli xalıqlardıń oy-pikirinde qalay sáwleleniwin kórsetiwge xızmet etedi. Usı tezistiń maqseti inglís hám qaraqalpaq tillerinde sezim-tuyǵılardı bildiretuǵın frazeologiyalıq birliklerdiń semantikalıq hám lingvokulturologiyalıq ózgesheliklerin salıstırmalı tallaw, olardıń uqsas hám ayırmashılıq táreplerin anıqlawdan ibarat.

Frazeologiyalıq birlikler tildiń eń obrazlı qatlamlarınan biri bolıp, olar xalıqtıń tariyxıy tájiriybesi, milliy mádeniyatı hám dúnyaqarasın ózinde jámleydi. Ásirese, sezimdi bildiriwshi frazeologizmler insannıń ruwxıy jaǵdayı hám emocionallıq keshirmelerin súwretlewde áhmiyetli qural esaplanadı. Inglís hám qaraqalpaq tillerindegi bunday birlikler semantikalıq jaqtan uqsas bolsa da, olardıń qalıplesiwinde milliy-mádeniy faktorlar áhmiyetli rol atqaradı. Hár eki tilde de quwanış, qayǵı, qorqıw, tolqınlanıw hám ashıw sıyaqlı sezimlik jaǵdaylardı bildiriwshi frazeologiyalıq birlikler keńnen qollanıladı. Mısalı, inglís tilindegi **on cloud nine** (“oǵada quwanıw”) frazeologizmi qaraqalpaq tilindegi **tóbesi kókke jetiw** yamasa **kewli kókke jetiw** birliklerine mánilik jaqtan jaqın esaplanadı. Hár eki tilde de quwanış sezimi aspan yamasa biyiklik obrazı arqalı anlatılǵan. Bul jaǵday insannıń unamlı emocional jaǵdayın

joqariğa kóteriliw menen baylanıstırıwğa tiykarlangan universal oylawdıń jemisi ekenligin kórsetedi.

Qayǵı hám azaptı ańlatıwshı frazeologizmler de eki tilde keńnen ushırasadı. Inglis tilindegi **heart sinks** (“kewli túsıw”, “úmitsizlikke túsıw”) frazeologizmi qaraqalpaq tilindegi **júregi eziliw** frazeologizmi menen mániles bolıp tabıladı. Bunda hár eki tilde de júrek obrazı insannıń ruwxıy keshirmelerin bildiriwshı tiykarǵı semantikalıq oray wazıypasın atqaradı.

Qorqıw sezimin bildiriwde de uqsas semantikalıq modeller baqlanadı. Mısalı, inglis tilindegi **heart in one's mouth** frazeması “qattı qorqıw” mánisin bildiredi hám qaraqalpaq tilindegi **júregi awzına keliw** frazeologizmi menen derlik tolıq ekvivalent bolıp tabıladı. Bul jaǵday túrli tillerde ayırım sezimlik jaǵdaylardıń birdey obrazlar arqalı ańlatılıwın kórsetedi.

Sonıń menen birge ayırım frazeologiyalıq birlikler milliy-mádeniy ózgeshelikleri menen parıqlanadı. Inglis tilinde sezimlerdi ańlatıwda kóbinese “heart”, “blood”, “face” sıyaqlı komponentler aktiv qollanılsa, qaraqalpaq tilinde “júrek”, “kewil”, “bas” hám “kóz” komponentleri keńnen ushırasadı. Bul bolsa hár bir xalıqtıń seziw jaǵdayların biliw hám súwretlew usılı ózine tán ekenligin kórsetedi.

Salıstırmalı talqılaw nátiyjesinde sezim mánisin bildiriwshı frazeologizmlerdiń tiykarǵı bólegi metaforalıq xarakterge iye ekenligi anıqlandı. Olar insannıń ishki keshirmelerin obrazlı túrde bildirip, sóylewdiń tásirsheńligin hám ekspressivligin arttıradı. Bunnan tısqari, frazeologiyalıq birlikler arqalı xalıqtıń mádeniy qádiriyatları, turmıs tárizi hám milliy oy-pikiri de kórsetiledi. Demek, inglis hám qaraqalpaq tillerindegi sezim mánisin bildiriwshı frazeologiyalıq birlikler semantikalıq jaqtan kóplegen uqsaslıqlarǵa iye bolsa da, olardıń lingvokulturologiyalıq ózgesheliklerinde belgili bir ayırmashılıqlar bar. Bul ayırmashılıqlar hár bir xalıqtıń ózine tán mádeniy tájiriybesi hám kózqarası menen túsindiriledi.

Ótkerilgen salıstırmalı talqılaw nátiyjesinde inglis hám qaraqalpaq tillerindegi sezimdi bildiriwshı frazeologiyalıq birlikler insannıń emocionallıq jaǵdayın sáwlelendiriwshı áhmiyetli til quralları ekenligi anıqlandı. Hár eki tilde de quwanış, qayǵı, qorqıw, tolqınlanıw hám basqa da sezimlik keshirmeler tiykarınan obrazlı hám awıspalı mánige iye frazeologizmler arqalı ańlatıladı. Izertlew dawamında inglis hám qaraqalpaq tillerindegi kóplegen frazeologiyalıq birlikler semantikalıq jaqtan uqsaslıǵı, ásirese júrek (heart) komponenti tiykarında qalıplesken frazemalarda uqsaslıqlardıń bar ekenligi baqlandı. Bul jaǵday insan sezimlerin ańlawdıń ulıwma insaniylik ózgeshelikleri menen baylanıslı ekenligin kórsetedi. Sonıń menen birge, frazeologizmlerdiń quramı, obrazlılıq dárejesi hám qollanılgan milliy-mádeniy timsallar hár bir tildiń ózine tánligin kórsetedi.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerde xalıqtıń milliy turmıs tárizi, úrp-ádetleri hám dúnyaǵa kózqarası sáwlelense, inglis tilindegi frazeologizmlerde Batis mádeniyatına tán túsiniqler hám kózqaraslar sáwlelenedi. Sol sebepli sezim-tuyǵıardı bildiretuǵın frazeologizmler tek ǵana lingvistikalıq emes, al lingvokulturologiyalıq jaqtan da úlken áhmiyetke iye.

Juwmaqlap aytqanda, inglis hám qaraqalpaq tillerindegi sezimdi bildiriwshı frazeologiyalıq birlikler arasındǵı uqsaslıqlar ulıwma insaniylik oy-pikirdiń jemisi bolsa, ayırmashılıq tárepleri hár bir xalıqtıń milliy-mádeniy ózgeshelikleri menen belgilenedi. Bul izertlew nátiyjeleri salıstırmalı frazeologiya, semantika hám lingvokulturologiya baǵdarlarındaǵı ilimiy izleniwlerdi jáne de bayıtıwǵa xızmet etedi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. «Нөкис» 1985..
2. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлер сөзлиги. Нөкис «Билим». 2018ж.
3. Пирниязова А. Қарақалпақ тили фразеологизмлериниң семантикалық өзгешеликлери. Қарақалпақ тили фразеологизмлериниң актуал мәселелери. Нөкис «Қарақалпақстан» 2011. 60-68-бетлер.
4. Yusupova B. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası. Tashkent: «Tafakkur qanoti» 2014.